

**A SZOMORÚ ÉS SZELÍD MOSOLY
(Gárdonyi Géza: *Isten rabjai*)**

Gárdonyi nemcsak művelte, hanem kutatta is a regényírást. Az 1910-es évek kisregényeinek írásművészetét feltáró *Mesterkönyv* kiváló poétikai feljegyzései pontosan érzékeltetik ezt. A regényről szóló gondolkodást azonban ott is tetten érhetjük, ahol talán a legkevésbé várnánk. Legnépszerűbb művei, az 1910-es évek előtt írt „nagyregényei” kapcsán csak ritkán merül fel az a kérdés, hogy mennyiben prezentálják saját megalkotottságukat.¹ Talán nem tévedek nagyot, ha azt feltételezem, hogy az *Egri csillagok* (1897–1901), *A láthatatlan ember* (1900–1902) és az *Isten rabjai* (1906–1908) főként a cselekményvezetéssel (s kevésbé a poétikai önreflexivitással) ragadja magával az olvasót. A forrásfeltáró tanulmányok természetesen rámutattak arra, hogy az olvasmány könnyedsége mennyire sok kutatómunkát leplez.² Gárdonyi József így jellemzi apja regényírásmódjának ezt a formáját: „az adatgyűjtés és az adatok regénnyé öntése anyagilag és szellemileg is nagy áldozatot kívánt tőle. Meg is írja a naplójában: »ha tetszik, ha nem, én többé aligha vállalkozom ilyen alapon regénycsinálásra.«”³ Azonban nem csak a források felkutatása és összedolgozása terén ismerhetünk rá Gárdonyi poétikai megfontoltságára. Mindhárom regény rendelkezik egy-egy implikált elbeszélés-elmélettel, illetve egy közös regénykoncepcióval.

1. A „nagyregény” írásművészetéről

Gárdonyi történelmi tematikájú regényeinek felépítése kettős meghatározottságú. Mindegyik „nagyregény” tartalmaz egyfelől egy markáns tradícióval rendelkező történetet; másfelől pedig létrehoz egy olyan cselekményformát, amely sajátos módon újraalkotja ezt. Egervár ostroma, a hunok európai szerepe és Margit középkori élete olyan történetekként adottak a magyar kulturális öntudatban, amelyek a Gárdonyi-regények előtt is már számtalanszor el lettek mondva. Ennyiben a regények viszonylag határozottan formált háttérrel dolgoznak. Bornemissza Gergely, az írnok Zéta és Jancsi fráter viszont döntő részben Gárdonyi által kitalált figura. Élettörténetük azért kerül előtérbe a regénycselekmény felépítése során, hogy a már sokszor elmondott történetek új olvasata álljon elő. Így a főszereplői életsors előadása mindig újraformálja vagy deformálja a történelmi történeteknek az irodalmi hagyomány által korábban rögzített elbeszélésformáját ezekben a regényekben. Azonban ki kell emelni, hogy az egyes életsorsok cselekménye nem tud leválni a történelmi szüzséről, hiszen bármennyire is önálló olvasatokká válnak, mégiscsak *maguknak* a már eleve elmondott történeteknek az olvasatai. Bármilyen erőteljesen is törekszik az előtérbe, mégiscsak az egyén története a projekció, amelyet mégoly fiktív mivolta ellenére is a történelmileg meghatározott háttérnarráció vetít ki: Bornemissza Gergely élettörténete mégiscsak az egri csatahősök apoteózisa miatt, Zéta pannóniai útja mégiscsak Attila jelentőségének felmérése miatt, Jancsi szerzetessé nevelődése pedig mégiscsak Margit élete szentségének feltárása miatt válik központi fontosságúvá. A regény középpontjába így mindhárom esetben az kerül, hogy az eseményeket megfigyelő és átélő főszereplőnek hogyan sikerül megértenie és leírnia a

¹ Tudtommal korábban csak Eisemann György tett kísérletet ilyen jellegű olvasat kialakítására. Vö. EISEMANN György: *A láthatatlan ember és a látható nyelv. Gárdonyi Géza regényéről = Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről.* (Szerk. Bednics Gábor, Kusper Judit) Budapest, Ráció Kiadó (*Ráció-Tudomány* sorozat 20.) 2015. 45–60.

² A Gárdonyi életművéről szóló monográfiák, amelyek általában terjedelmük háromnegyedében a három történelmi „nagyregényről” szólnak, minden esetben felvetnek forráskritikai aspektusokat, s ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a három Gárdonyi-regény forrásai – nagy részben – fel vannak már tárva. Vö. az alábbi könyvek megfelelő fejezeteivel. Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi műhelyében.* Budapest, Magvető Könyvkiadó (*Elvek és utak* sorozat) 1970. KISPÉTER András: *Gárdonyi Géza.* Budapest, Gondolat Kiadó 1970. Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi Géza – alkotásai és vallomásai tükrében.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1977. BRASSAI Zoltán: *Gárdonyi Géza.* Veszprém, Művészetek Háza (VárUcca Műhely) 2003. Z. SZALAI Sándor: *Gárdonyi nagy útja.* Budapest, Kairosz Kiadó 2013.

³ GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi II.* Budapest, Dante Kiadás é. n. 47.

történelemben kirajzolódó önnön sorstörténetét. Ezek a regények valójában a történelem egyedi olvasatainak megírás-történetét alkotják meg.

S éppen ez jellemzi Gárdonyi „nagyregényeinek” különlegességét is. Ezek a regények a fejlődésregény sorstörténeti elbeszélésmódja mellé odaállítják a kollektív elbeszélői azonosságtudat kialakulásának analízisét: Bornemissza Gergely életének, Zéta krónikássá válásának és Jancsi fráter írnokká növekedésének a története így valahogy közüggé válik. Gárdonyi „történelmi” regényeiben ugyanis csak a fabula témája történelmi. A regényszöveg valójában egy-egy elbeszélő műfaj poétikai értelemben vett paródiája, újrafelfedezése és analízise. A regény témája maga a kollektív identitást képző történetmondás eltérő formáinak kialakulása. Az *Egri csillagok* annak a históriás tudósító elbeszélőformának a megszületését jeleníti meg, amely során egy, az eseményekben részt vevő ember válik elbeszélővé. (Nem véletlen, hogy Tinódi Lantos Sebestyén mint „Sebők bácsi” többször is előkerül a regényben [II/9., III/3.], s ő vázolja fel lúdtollával Bornemissza Gergely fegyverére a „kardigét”.⁴) *A láthatatlan ember* egy olyan tudós (krónikás) történészi elbeszélőforma születését ábrázolja, amelyben a szemtanú elbeszélő (Priszkosz rétor és tanítványa) hasztalanul igyekszik kialakítani egyfajta, az elbeszélte világtól mért objektív távolságot. Ennyiben e regény rá is mutat a történész elbeszélői objektivitásigényének lehetetlenségére, s a személyes érintettségéből fakadó interpretáció kikerülhetetlenségére. Az *Isten rabjai* pedig a legenda elbeszélőformájának születését kutatja.⁵ A „nagyregények” szövege végeredményben a kollektív tudatot is meghatározó elbeszélőnyelvek létesülésének egzisztenciális analízisét alkotja: azt vizsgálja, milyen feltételei vannak az olyan elbeszélőformák kialakulásának, mint a históriás ének, a krónika és a legenda. A históriás ének, a krónika és a legenda nem forrása, hanem témája a Gárdonyi-regénynek. Tehát Gárdonyinál a „nagyregény” valójában nem más, mint az elbeszélőnyelv kialakulásának kutatása; „történelmi” regényeinek szava az elbeszélőszó eltérő formáinak születéséről szólnak. És egyben azt is igyekeznek körüljárni, hogy milyen világszemlélet kötődik ezekhez az elbeszélőformákhoz. Röviden így lehetne meghatározni Gárdonyi „történelmi” regényeinek központi kérdésfelvetését: hogyan jönnek létre a nem népi eredetű elbeszélőformák? Hogyan ragadhatóak meg a modern írott elbeszélés nem-folklór, de még nem is a Gutenberg-galaxishoz köthető gyökerei?

2. Az Isten rabjai regénynyelvéről

A *Margit-legendá*, pontosabban szólva, az a Margit élettörténetét előadó történetkomplexum, amely az 1271 és 1510 között (illetve azután) született latin, magyar, német (sőt olasz, spanyol, francia) nyelvű szövegek sokaságából áll elő,⁶ különös jelentőséggel bír nemcsak a magyar, hanem az európai kultúrtörténet egészét tekintve is. A Ráskay Lea keze nyomán fennmaradt 1510-es legendaszöveg mindenekelőtt a középkori magyar kereszténység egyik legrészletesebb híradása, amely természetesen alapvető tanulságokkal szolgál a másolás idejének reneszánsz világáról, magyarnyelvű íráskultúrájáról is. Mindemellett a reneszánsz másolat távoli „eredetijeként” értelmezhető legrégebb – feltehetőleg 1271 és 1275 között készült – Margit-történet és a hozzá kapcsolódó szentté avatási per írott anyaga (110 tanúvallomás jegyzőkönyve) még szélesebb körű értékkel bír:

Színes leírások sorát olvashatjuk bennük a kolostor, a királyi udvar, a városok és falvak mindennapi életéről. Mint egy panoptikumban, nők és férfiak, barátok és világiak, királyok, nemesek, polgárok és parasztok, öregek és gyermekek jelennek meg előttünk, és beszélnek életükről, bajaikról, örömeikről, bánataikról, félelmeikről, csodás gyógyulásaikról, mindenekelőtt pedig egy általuk odaadó tisztelettel, szeretettel övezett királylány mesébe illő tökéletességéről, jótéteményeiről.

⁴ GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok (Bornemissza Gergely élete)*. (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1963. 200.

⁵ GÁRDONYI Géza: *Isten rabjai*. (Szerk. Z. Szalai Sándor, Tóth Gyula) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1964. (Az alábbiakban ennek a kötetnek a lapszámaira hivatkozom a főszövegben.)

⁶ Vö. KIRÁLY Ilona: *Árpádházi szent Margit alakja legendáinak, szolozmájának és a művészetnek fényében = Árpádházi Szent Margit és a sziget*. Budapest, Szent István Társulat 1979. 171–194.

A középkori magyar történelemre nézve kevés ilyen dokumentummal büszkélkedhetünk. Mégsem csak számunkra ennyire becsek e gazdag történelmi források. A 13. századi Európában is kevés párjuk akad. A kor új típusú szentideálját, a ciszterci, a ferences és a Domonkos-rend által felkarolt női szentség eszményét hirdetik, amelynek legnépszerűbb képviselője épp Margit nagynéje, az 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Szent Erzsébet volt. A szentté avatás újfajta, tanúvallomásokon, kánonjogi vizsgálódásokon, szentté avatási peren alapuló procedúrája ezekben az évtizedekben alakult ki és vált kötelezővé, s a Szent Margitról szóló tanúvallomás-jegyzék az e korból Európában fennmaradt hűsz legrégibb ilyen forrás közé tartozik.⁷

A kompozicionális kapcsolatban ugyan nem álló, de Margit neve okán mégis összekapcsolódó szövegek sokasága egy bizonyos markáns későközépkori világban-benne-lét kvázi-regényévé formálódik. Gárdonyi felismeri, hogy az írásos életnyomok összefonódása a legenda műfaját meghaladó lehetőségeket állít elő, s ennek következtében a szövegkorpusz – számára elérhető – elemeit nemcsak forrásként használja fel az *Isten rabjai* című regény megírása során. A mű létrehozásának folyamata egy terjedelmes alkotással olvassa össze a legendaképző szövegek sokaságát; alaposan átírja és átalakítja az írásos nyomokat, majd egy sajátos kompozíciót kölcsönözve a szövegkorpusznak valóságos regénnyé avatja azt. Az egységes alkotást megteremtő kompozíció konstrukciós elve az, hogy az írásos nyomok által előállított heterogén információhalmazt egy homogén világszemlélet fókuszpontja felől ragadja meg és állítja össze: létrehozza Jancsi figuráját, s az ő léttapasztalatában megképződő egységes világgént tárja fel az eltérő írásos források szolgáltatotta adatok tömegét. S mindezt úgy teszi, hogy a cselekményszöveg során a kertész kisfiúból írástudó János frátert alkot. Miközben Jancsiból János fráter lesz, miközben a kertészből írástudó könyvkötő lesz, amit csak lehet, megtudunk Margitról és az őt körülvevő világról is. A regényszövegben az írás és a könyvkötészet elsajátításának története (Jancsi élettörténete) tehát együtt halad Margit élettörténetének kibontásával. Így a regénykompozíció kialakítása során nemcsak Margit története, hanem a Margit történetét lejegyző írás- és kódexkultúra is témává válik. A Gárdonyi által újra összeállított *történet* lényegében Margitról szól; a történetet előadó *narráció* az írnofráterrel nevelődő kertész Jancsi alakját hozza létre, s a történet világát e figura léttapasztalataként állítja elénk; a narrációt szervező regény *szövege* azonban végeredményben egy sajátos írás- és kódexkultúra működéséről szól. Jancsi figyelme és szavai Margiton csüggnék; az elbeszélő szavai János fráter világát építik fel; a regény szava pedig a kódexbe foglalt kézírásos legenda szavának születéséről szól – arról, hogyan alakul ki az az évszázadokat éltető szövegvilág, amely (a fent idézett Klaniczay Gábor megítélése szerint) egy egész korszak új típusú világszemléletének szolgáltató írásnyelvi alapokat. Úgy tűnik, az *Isten rabjait* író Gárdonyi figyelmét végeredményben az tartja „rabságban”, hogyan válhat egy bizonyos írásmód (itt: a legenda, a szentté avatási per jegyzőkönyve, a tanúvallomások jegyzéke, a kánonjogi iratok nyelve, vagyis lényegében az új szerzetesrendek kódexvilága) egy újjáalakuló kultúra mozgatórugójává. A Gárdonyi-regény szövegvilága azt kutatja, hogyan épül fel a kódexek szövegvilágából egy olyan világszemlélet és létmód, amely az egész korszak (későközépkor) egyik legjelentősebb morális centrumát képes kialakítani. Végeredményben tehát Gárdonyi műve nemcsak arról szól, hogyan képes Margit páratlan emberi alakja és csodálatra méltó élete egy egész vallásos (és persze nem csak vallásos) szövegkorpuszt létrehívni, hanem azt is, hogy a kódexbe foglalt textusok által felépített szövegvilág hogyan képes kiprovokálni egy sajátos kultúra (az európai kereszténység) újjáalakulását.

A regény számos fejezete tér ki a scriptorium és a könyvkötő műhely részletes leírására, illetve az olvasás, az írás, a papírkészítés, a tintafőzés, a tollfaragás, a bőrfedeles könyvkötés későközépkori folyamatának alapos bemutatására (kiemelt módon lásd a regény második részének ötödik fejezetét, illetve a harmadik rész második fejezetét). A regényi jellemzések összessége egy olyan képet alakít ki a kézíratos kultúra technológiájáról és világszemléleti aspektusairól, amelynek tanulságai igen közel állnak Thienemann állandósuló szövegről, szerző személyről és közeli

⁷ KLANICZAY Gábor: *Előszó = Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Budapest, Balassi Kiadó 1999. (5–25.) 7.

közönségről alkotott tudományos értekezésének következtetéseire.⁸ Jelen tanulmány elsődleges célja azonban nem az, hogy felmérje, hogyan szól a regényszó a kódexek szaváról – ez egy sokrétűbb műértelmezés problémája lesz majd. Ugyancsak egy másik jellegű olvasatra tartozik annak a felmérése, hogy Jancsinak miért kell a regényben egyszerre írástudó könyvkötőnek és kertésznek lennie. A kerthez és a növényekhez köthető kiemelten hangsúlyos metaforika (amely létértelmező funkciót nyer) már a regény legelső oldalain nagy jelentőségre tesz szert Jancsi korán elhunyt édesapja szavainak kétértelműségében.⁹ A későbbiekben pedig következetesen bomlik ki az a metaforikus rend, amely a klostromkert leírónyelvének és a klostrombeli élet leírónyelvének közös szókincse mentén alakul ki. Ennek során derül ki, hogy nem csak Margit „Istennek a földre ültetett lilioma” (363.). A növényeket ültető Jancsi kertészt is isteni ültetvényként jeleníti meg a szöveg akkor, amikor a legelső jelenetek egyikében virágcserepet nyomnak a fejére,¹⁰ illetve amikor később azzal biztatják a klostromi élettől kissé megszeppenő fiút, hogy „köszönd meg Istennek, hogy ilyen korán ide palántált” (89.). Ez a virág-, növény- és kert-metaforika szoros összefüggésben áll az írásproblematikával a regényben. A két szál (a konkrét regénybeli utalásokon kívül) szorosan fűzi össze a kódexek virágdíszítéses képi világa, illetve a híres Margit-ábrázolás (metszet a XV. század második feléből), amelyen a szent egyik kezében liliomot, a másikban egy kódexet tart. Mindennek kifejtése azonban – ismétlem – egy másik irányultságú tanulmány kérdése lesz. Most elsősorban arra kell irányítani a figyelmet, hogy a legenda születését analizáló regényszöveg milyen világszemléletet állít elénk az *Isten rabjában*, s hogy ez mennyiben mutat rá Gárdonyi humorfelfogására is.

3. A szomorú és szelíd mosoly világszemlélete

Gárdonyi a humornak alapvetően két irodalmi megvalósulását művelte írásművészetében. „Amelyik műben nincs mosolygás, olyan, mint a sóltan leves” – vallja Gárdonyi.¹¹ A *harsány kacagást* vagy a nevetést előidéző komikum, paródia, groteszk, humor és szatíra mind-mind olyan írói eljárás, amelyet Gárdonyi csodálva és örömmel tanult el Shakespeare-től, Molière-től, Dickenstől, Gogoltól és Mark Twaintől. Ilyen karikatúrisztikus humort állít elő a korai *Szegedi figurákban* (1889),¹² *Figurák* című könyvében (1890),¹³ a *Parlamentünk jeles figuráiban* (1894),¹⁴ a Göre-levelekben és könyvekben,¹⁵ *A bor* című színművében (1900), illetve bizonyos regényei és novellái (főleg: *Hosszúhajú veszedelem*) egyes figuráinak kialakítása során. Ezekben az esetekben a humor főként úgy áll elő, mint annak a megszőpítése, amit máskülönben sajnálattal kezelünk, vagy amitől egyenesen irtózunk. A *mosoly* azonban teljesen más dolog. Gárdonyi az *Isten rabjában*

⁸ Vö. THIENEMANN Tivadar: *A kézirat = Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, Danubia Könyvkiadó 1931. 70–136.

⁹ Vö. „Én már nem sokáig élek. [...] Érzem, hogy lehullok én is, mint a falevél. [...] A mag az élet. A hagyma a rothadás. Az élet a rothadásból kikél... De minden növénynek más a természete. Mint az embernek. Meg köll vele ösmerkednünk. Van olyan, aki csak kövér földben díszlik, mint a mák és a napraforgó, meg a jeges levelű lapu. Van olyan, akinek szegénység a világa. A kövirózsa példának okáért, vagy a borostyán, vagy az őszibarack. Ismét más növények a társas életet szeretik, mint a hangyák vagy a farkasok, vagy az emberek: a fenyőfa, nyírfa, bükkfa. Ismét mások a magányos életet kedvelik, mint a remeték: a diófa, hársfa, birsalma, berkenyefa” stb. (7–8.).

¹⁰ Vö. „Az asszony jókora virágcserepet kapott fel a földről. A cserepet rányomta a fia fejére fülig, s elnyírta alatta a fiú haját” (12.).

¹¹ GÁRDONYI Géza: *Mesterkönyv = Titkosnapló*. (Szerk. Z. Szalai Sándor) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1974. (51–147.) 97. Illetve lásd a teljes *Komikum – mint ellentét* „alfejezetet”: 93–97.

¹² A Gárdonyi által szerkesztett Szegedi Paprika című folyóirat írásából válogatta és újra kiadta Péter László. GÁRDONYI Géza: *Szegedi Figurák – 1889*. (Szerk. Péter László) Szeged, Bába és Társai Kft 2000.

¹³ GÁRDONYI Géza: *Figurák*. Budapest, Singer és Wolfner 1890.

¹⁴ Gárdonyinak a Magyar Hírlap politikai riportereként írt arcképeit újra kiadta Gárdonyi József. GÁRDONYI Géza: *Aranymorzsák*. (Szerk. Gárdonyi József) Budapest, Dante Kiadó é. n.

¹⁵ *Tapasztalatok, Az Kátsa, Veszedelmek, Durbints sógor, Göre Gábor bíró úr könyve, Göre Martsa lakodalma, A pesti úr, Bojgás az világba, Vakarts, No még öggyet*.

egy másfajta humort terjeszt ki világszemléletté. Ez a szomorú és szelíd mosoly humora, derűs világlátása.

Margit cselekedeteinek értékrendjét Gárdonyi az általa megformált figura egyetlen gesztusába sűríti bele. Margit világban-benne-létének gesztikulációs metaforája¹⁶ a szomorú és szelíd mosoly. Ez a gesztus a regény első részében megjelenített gyermek-Margitra még természetesen nem jellemző. Azonban a húszas éveiben járó Margit legjellemzőbb jegyivé válik (a regény második részétől kezdve). Először akkor kerül elő a történetben, amikor leleplezik Margit önsanyargatását. Egy apáca éppen könnyes szemmel pletykálja el a frátereknek azt, Margit hogyan gyötri saját testét azért, hogy alázatosságra kényszerítse magát:

– [...] Zöldcsütörtökön megmosta a lábunkat.

– De hisz az a prioritása dolga.

– Könyörgött, hogy engedje őneki. Mert ő úgyis király lányának született, és nincs alkalmja, hogy megalázza magát. Pedig dehogy nincs: egyebet se tesz. Hát a fejedelemasszony engedett. Láttad volna, fráter! Összegyűltünk vecsernye után a refektóriumban. A szolgálóleányok is. És ő térden csúszott egyikünk lábától a másikig. A könnyei szüntelenül omlottak. És mindenikünknek a lábát meg is csókolta.

Az apáca megtörülte a szemét, és folytatta:

– Aztán másnap nagypénteken ki nem mozdult a templomból. Se nem evett, se nem ivott, csak térdelt és sírátkozva imádkozott. Nagyszombat vigiliájáig.

A fráter elképedve bámult az apácára.

– De hát miért cselekszi ezt? Elvégre mindennek van határa.

– Azt mondja, hogy ő az áldozati bárány a magyar nemzet bűneiért. Az ország azért romlik, mert mindenen elfordultak Istentől. Neki szenvednie kell, hogy Isten megbocsásson a nemzetnek.

A fráter szeme könnybe lábadt.

– Tudod-e – folytatta az apáca –, hogy mind a nagyböjtön által csak kenyéren és vízen élt, és vasövet viselt? Mink nem is tudtunk róla, de Erzsike, István hercegnek a kislánya, egyszer megölelte, és benyúlt a nyakán hátul, a ruhája alá. Aztán megrettenve kiáltott: – Cilicium van rajtad? Margit elmosolyodott – olyan szomorú mindig a mosolygása! – és csak ennyit felelt: – Isten szeme rajtam vagyon. Ne mondjátok senkinek. (185.)

Margit mindig szemérmes mosolygással válaszol arra, ha megdorgálják hitbéli buzgósága miatt. Ezzel a mosollyal próbálja szelíden megsemmisíteni mások csodálkozását, s csökkenteni viselkedésének jelentőségét – hiszen mindig mindenkivel együtt tud érezni, s így tisztán látja, milyen terhet jelent mások számára cselekedeteinek példaértéke. Másodszor is hasonló helyzetben kerül elő Margit mosolya. Marcellus fráter az apácák rendetlensége miatt látogatásával váratlanul lepi meg a klostrot. Az apácák éppen az ebédlőt súrolják:

Valóban súroltak ott. Négy cselédapáca szalmacsutakkal dolgozott az ebédlő fehér márványlapjain.

Az egyik – egy fiatal, szép tekintetű leány –, ahogy oldalt pillantott, megrezzent, és fölállt. A csutakkal az arcát takarva fordult szégyenlősen a fal felé.

– Margit! – kiáltotta megbotránkozón hangon Marcellusz.

Akkor Margit megfordult, és a csutakot leeresztette. A szemét lesütve, szégyenlős mosolygással állt a terem közepén.

Csupa csatak volt a köténye. A kámzsája föl volt kapcsolva csaknem térdig. Rózsaszínű karja is meztelen csaknem vállig. De micsoda kopott és víztől lucskos kámzsa volt rajta! És csupa mocskos víz a sarucskája is.

Ahogy a barátok szemét a karján érezte, gyorsan rávonta a kámzsa ujját, s az arca olyannyira elpirult, hogy a pünkösdi rózsza nem sokkal pirosabb. A lábára is lebecsátotta a kámzsát.

– Mi dolog ez! – képedezett Marcellusz. – Ki parancsolta neked ezt a munkát? – És a prioritására meredt.

Margit megrándult, és hevesen szólott:

– Én magam kértem! Ugye, anyám, hogy magam kértem?

– Ó maga kérte – felelte Olimpiádesz röstelkedve –, és oly rimánkodva kérte...

– No de ez szörnyűség! – dörgött Marcellusz. – Mit szól a királyi család, ha megtudja?

Margit könyörgőn tette össze a kezét:

¹⁶ A gesztikulációs metafora fogalmát Bahtyintól idézem. Vö. Mihail BAHTYIN: *A szó az életben és a költészetben* = *A szó az életben és a költészetben*. (Ford. Könczöl Csaba) Budapest, Európa Könyvkiadó (Mérleg sorozat), 1985. (5–54.) 27–31.

– Engedd, atyám, Jézus szerelméért engedd! Nem a munkáért cselekszem, hanem hogy az alázatosság erkölcsében gyakoroljam a szívemet.
Oly eszemen könnyörgött, s a hangja oly dallamos volt... (195–196.)

Még Marcellus frátert is meg tudja tehát lepni Margit odaadása, pedig már kislánykora óta figyelemmel követi életét. És bármennyire is szigorú a mindenkit felügyelő fráter, a Margit mosolyában megnyilatkozó krisztusi derű le tudja fegyverezni kemény ítéletét.

A regény fabuláját képező egyik jelentős cselekményszál: a politikai vonulat. A királyi pár a cseh királynak szánja Margitot a két ország közötti végső kibékülést várva a házasságtól. Margit hallani sem akar róla (máshogy szeretne áldozatot hozni hazájáért), s szelíd makacssággal utasítja el szülei parancsát. Amikor később Margit megkérdezi Marcellus frátertől, hogy helyesen viselkedett-e, a fráter megdicséri, s ekkor jelenik meg harmadszor a szűz sajátos mosolya:

– Jól viselkedtem-e?

– Okosan és jól. Semmi elfogódás nem látszott rajtad. Bámultunk!

Margit arcán szelíd mosolygás vonult át. De mégis inkább kedvetlen volt a nézése, mint örvendező. Már nem az az új ruha volt rajta, amelyikben a cseh királynak bemutatták, hanem kopott. A bal vállán három nagy cérnaöltés fehérett. A skapuláréja fekete színe is elfakult.

– Bámultunk – ismételte Marcellusz. – Mert bizony nehéz okosnak lenni, mikor nagyon kell. Többnyire akkor vagyunk a legostobábbak, mikor arról van szó, hogy no most légy okos, Domokos! Nehéz percek voltak, csak valld meg!

Margit a fejét rázta:

– Nem, atyám. Mikor értesítettek, hogy már közelednek, letérdeltem a cellámban a Mária-kép elé, és könyörögtem Máriának, hogy jöjjön velem, és ha szólnom kell, beszéljen a nyelvemmel. Akkor aztán bátran léptem be. (237.)

Margit már-már kedvetlenségbe áthajló mosolya finoman háritja el a dicséretet. Negyedik alaklommal ismét a világi méltóságokkal szembeszállva jelenik meg Margit arcán a mosoly. Szikárdusz fráter és Jancsi fráter közösen látogatják meg Margitot, akit a királyi szülők továbbra is politikai eszközként akarnak kezelni. A találkozás során Margit ismét kinyilvánítja azt, hogy nem akar semmilyen evilági királyságot:

Margit rányitotta fájdalmas-szép szemét Jancsira.

– Köszönöm, János fráter, a jószágodat. Az imádságot se volt még alkalmam megköszönnöm. Pedig szebb imádságot nem olvastunk annál. Mivel viszonzozzuk?

Jancsi nem tudott felelni. Csak az ajka mozdult, a nyelve nem.

– Nem azért írtam, hercegisasszony – rebegte végre –, nem azért...

Margit szomorúan mosolygott.

– Miért mondasz engem hercegisasszonynak?

Szikárdusz rámondult:

– Micsoda bolondok megbeszélés? Margit fogadalmas *szóror*. Nem szereti hallani „*hercegisasszony*”.

Margit helyeslőn bólintott:

– Nem, fráter. Krisztusnak *szolgáóleánya* vagyok én. Ez az egyetlen méltóságom. (245–246.)

Ez után a jelenet után hamarosan belátja a királyi pár is, hogy Margit elszántságát nem lehet megtörni. „Margit tehát békén maradt” (252.), s hamarosan felszentelik apácának.

Ettől kezdve Margit teljesen a hitének élhet. Tetteiről egy rövid ideig nem tudunk meg semmit, mert Jancsi három évig távol tartózkodik a szigettől, s az elbeszélő az ő útját követi (két rövid fejezet erejéig). Jancsi 1265-ben tér vissza Marcellus fráterrel. Újra a klostromba érkezve kíváncsian keresi Margitot az apácák között:

Jancsi csak nézte, hogy melyik köztük Margit.

Alig ismert reá.

A holdvilági méla szépség helyett egy összevont szemöldökű, sovány, sárga arcú kis apáca vánszorgott előtte. Csak a pillái olyan sötétek, mint voltak. De a szeme szemöldök alá süppedt, kék árnyékkal környezett. Tekintete bágyadt. Ajka is szintelen. A fején előcskult fekete kendő. A vállán foltos fekete palást. A kámzsája térden szemet bántóan mállott.

A királyleány megérezte, hogy Jancsi elrémült a változáson: szomorú mosolygás vonult át az ajkain. A fráterre nézett.

– Megjött-e Marcellusz atyánk is?

– Meg – felelte Jancsi –, holnap bizonytalán ő miséznek.

S meleg hullám ömlött át a szívére. Tehát Margit nem feledte el a három év folyamán! Azt is tudja, hogy ő Marcellusszal járt. De hátha a kapus apáca mondta neki?

Margit bólintott:

– Örülök. (310.)

Margit mosolya ötödször is olyan, mint a korábbi esetekben; annak ellenére is megmarad mosolya, hogy a sok önsanyargatás immár komoly nyomokat hagy arcán és testén. Ettől kezdve Margit fizikailag egyre rosszabb állapotba kerül, azonban cselekedetei egyre átszellemültebbé válnak. Ezt a cselekvésmódot példázza a klostrom történetének egyik legkínosabb jelenete, amely Jancsi három éves távolléte alatt zajlódt le. Az elmúlt három év történeteit Jancsi több forrásból tudja meg. Többek között anyja pletykálja el a fiúnak az eseményeket. Azt is, amely során egy alkalommal Margit a kézmosó dézsát szerette volna kivinni a kertbe, de mivel egyedül már nem bírta el, segítséget kért Kinga szórortól, a klostrom egyik legkevélyebb nemesi növendékétől. Rátoldy ispánnak a lánya kénytelen-kelletlen cipelte a dézsát:

Hát cipelik a dézsát, viszik. Kingának a szép tiszta saruja cipp-copp a sárba. Markomba nevetek. Intek Rozáliának is, hogy nézze. Nézi az is. Nevetjük, cipi-cupi... Kinga vörösödik. Jaj, mikor az bösz, az a Kinga... szeme: mint az áspiskigyóé. Még a hajszálai is szinte sípolnak. Hát cipp-copp. De nem szól egy szót se. Leteszik a dézsát a csatorna szájánál. Amint leteszik, Kinga csak belekap a szennyes vízbe, kirántja belőle a törlőt, s úgy csapja arcon vele Margitot, hogy szinte csattan.

– Nesze! Nesze! – azt mondja – nesze, moslék! Nesze!

Jancsi megrándult.

– Na és...?

– Margit csak állt. Túrte.

– Túrte!?

– Csak épp hogy elmosolyodott; olyan szemérmesen, ahogy szokott. Ránézett, és szelíden ennyit mondott: Kinga, mit művelsz? (320–321.)

Margit szelíd mosolya (immár hatodszor) még Kinga tetténél is jobban meglep mindenkit. Ennek hatására később Kinga szörnyen megbánja kevélységét és bántó viselkedését, s Margit egyik leghűbb követőjévé válik.¹⁷ Többek között azzal, hogy Margit mintájára ő is buzgón ápolja a betegeket. Margithoz ragaszkodnak is a beteg apácák, mert hisznek csodatevő erejében. Margit így sokat forgolódik körükben, amit a fráterek csodálkozó szemmel néznek. Amikor számon kérik Margiton a túl sok és nehéz feladat felvállalást, a lány válasza ismét (hetedszer is) a mosolygás:

Az öreg Eliána szórór egyszer éjjel nyitott be hozzá. Margitot még imádságban találta a gyékényen, az ágya előtt.

– Édes Margitom! Az ujjam annyira fáj, hogy nem alhatok tőle. Ha vagyon nálad valami ereklye köved vagy csontod, segíts rajtam. Ez itt, ez az ujjam...

Margit elmosolyodott, és megszorította a fájós ujját:

– Csak eredj, feküdj le békén: elmúlik.

S a fájás azonnal megszűnt.

Persze másnap reggel az apácák mind értesültek a csodás gyógyulásról, s a frátereknek is elmondták.

Hát érthető, hogy akik a kórházban feküdtek, panaszkodtak Marcellusznak, hogy ők betegek.

Marcellusz máskor összeszidta volna őket, de már akkor ő is csodálkozva forgatta az elméjében Margit kiválóságát. Ráparancsolt:

– Micsoda dolog ez? Hol vagyon a te könyörületesség és irgalmasságod?

– Ó – nyögött fel a nagytestű Erzsébet az egyik ágyban. – Ne szólj ilyen szavakkal velem! Engem, tehetetlenül ő egymaga emelget ki az ágyból. A többi olyankor kifut.

Margit szólanul, szemérmesen elmosolyodással állt ott. (344-345.)

¹⁷ Vö. „Kinga azon rút jelenet óta csodáló híve lett Margitnak. Mindig a kedvét kereste, és egyike lett a legájtatosabb apácáknak.” (354.).

A sok-sok megterhelő munka vállalása és ráadásul a kíméletlen önsanyargatás végül is Margit testének teljes elsorvadásáig, azonban átlelkesültségének teljes kiterjedéséig vezet el. Margit a halálos ágyán utolsó gesztusában is mosolyával vesz búcsút az élettől:

Mihály fráter könnyes szemmel bámul rá. Elfelejtette-e megindultságában, hogy a szertartások szerint mi következik? Vagy talán azt érezte, hogy ennek a tiszta léleknek e földtől való megválásában nincs helye bűnbánó zsoltárok mondásának, szentek segítségül hívásának? Valami vigasztaló imádságra készült az ajka, de nem tudott egyébre gondolni, csak Krisztusra, hogy a halottakat is feltámasztotta. Ha Krisztus itt is csodát cselekedne... Az elméje arra a bibliai jelenetre fordul, mikor az Urat sürgősen hívták Bethániába, s Márta besietett a házba, hogy értesítse Máriát. Ez a bibliai jelenet fordult a gondolatai közé. Az ajka végre a nagy csendben megmozdul: remegő hangon, szinte kiáltva mondta a bibliai Márta szavait:

– *Az Úr Jézus itt van, és hív téged!*

Margit szeme megnyílt. Maga elé bámult a levegőbe. Fehér arcán üdvözült mosolygás vonult át:

– *Látom...* (360.)

Amint látjuk, a regény szövege nyolcszor írja le Margit szomorú, szelíd, szemérmes és üdvözült mosolyát. Margit mindig ezzel a mosollyal fordul a körülötte élők felé – attól függetlenül, hogy az emberek kéréssel, paranccsal, támadással, megrovással, dicséréssel (stb.) közelednek felé. Margit keveset beszél; de sajátos mosolya annál többet mond. Mosolya olyan gesztikulációs metaforaként rögzül arcvonásain (és persze cselekedeteiben is), amelyben az egész ember megnyilatkozik. Gesztusának dialogikus karaktere tehát pontosan szimbolizálja a világhoz való hozzáállásnak (világban-benne-létének) természetét. Margitnak nem csak a halála előtti utolsó mosolyában mutatkozik meg az, hogy „az Úr Jézus itt van, és hív téged” (360.). Minden egyes tettét követő mosolyában a krisztusi gesztus munkálkodik. Az a világhoz való derűs hozzáállás, amely mindig a másik életének megkönnyítésén munkálkodik. Amint a történetből kiolvashatjuk, Margit hite nem zárkózik be, mint az apáca a zárda falai mögé. Bár zárdai apácaként él, de állandó nyitottságban társai felé. Mosolyával *megvigasztalja* azokat, akik betegek vagy szomorúak; *felvidítja* azokat, akik érte aggódnak; finoman *emlékezteti* a helyes útra azokat, akik letértek róla; *meglágyítja* a túlzott szigorúságot, de jóságosan fegyelemre is *int* a tékozlókat; elnézőn *megbocsátja* a másik esendőségét, hiszen saját esendőségével is tisztában van; *elrejt* a saját gyötrődését azért, hogy ne okozzon gondot másoknak; *megszépeíti* a mindennapok kínjait; *mege erősíti* a hitbeli elkötelezettséget. A regény szövege szerint Margit különös mosolyának ezen dialogikus karaktere (a másokra kihegyezett figyelme) világít rá az emberben rejlő szolid szentre.

4. Az Isten rabjai regényszövegének világszemlélete

A magyar kultúrtörténet különös sajátossága, hogy a magyar felvilágosodás kezdeteivel egybeesik az 1510-es *Margit-legenda* újrapiublikálása, illetve a legrégebb összefüggő magyar szövegemlék, a *Halotti beszéd és könyörgés* legelső ismertetése. Pray György 1770-ben adta ki Szent Erzsébet és Boldog Margit életéről és legendájáról szóló tudományos és forrásközlő könyvét.¹⁸ A Margitról szóló részben publikálja az 1510-es legenda teljes szövegét. A hozzákapcsolt bevezetőben (a könyv 249. oldalának lábjegyzetében) nyelvtörténeti összehasonlításukkal közli az általa felfedezett *Halotti beszéd* első hét sorát. A magyar művelődéstörténetben tehát szorosán összefügg a *Margit-legenda* első nyomtatott újraközlése, illetve a XII. század végéről származó legrégebb összefüggő magyarnyelvű szövegemlék első ismertetése. Gárdonyi regényében kihasználja ennek a jelentős kultúrtörténeti és írástörténeti eseménynek a lehetőségeit. A magyarnyelvű írásbeliség kezdeteit is témává avató regényébe ugyanis beleszövi a legrégebb összefüggő magyarnyelvű szövegemlék teljes textusát. Az 1192–1195-ben lejegyzett *Halotti beszéd* szerves részét képezi a 1260-as évek eseményeit elbeszélő műnek, ezzel is rámutatva arra a szövegszándékra, amely az

¹⁸ *Vita S. Elisabethae viduae landgraviae Thuringiae, ducis Saxoniae, Hassiae principis et comitis palatinae, nec non B. Margaritae virginis quarum illa Andreae II. haec Belae IV. Hungariae regum filia erat. Ex mss. codicibus eruta, ac praevius dissertationibus illustrata – Studio et opera Georgii Pray, Soc. Jesu Sacerdotis. Nagyszombat 1770.*

Isten rabjai című regényt a legendák és a kódexek szaváról szó írásműként mutatja fel. A *Halotti beszéd és könyörgés* a regény második részének harmadik fejezetében kerül elő.

A regény első és második része között az elbeszélő nyolc évet ugrik át. Eközben a 12 éves Jancsiból 20 éves férfi lesz. Az elbeszélés a nyolcéves fejlődéstörténetet nem mutatja be, ugyanis – a cselekményszövés konstrukciós elvének megfelelően – Jancsi feltételezett élettörténetének szinte kizárólag azokra az eseményekre koncentrál, amelyek valamilyen összefüggésben állhatnak Margit történetével. Nem igazán lehet fejlődésregényi irányultságról beszélni az *Isten rabjai* esetében. Jancsi története önmagában nem is olyan lényeges. Csak annyiban fontos, amennyiben átsejlik a fiú történetén Margit története. Azért kell a 12 éves Jancsi életeseményeit elbeszélni, hogy egy gyermeki szemléletmódon keresztül lehessen átszűrni az éppen a szigeti klostromba költöző gyermek-Margit életeseményeit (erről szól az első könyv); a 20 éves János fráter alakját pedig azért kell kidolgozni, hogy egy felnőtté váló férfi szemszögén keresztül is be lehessen mutatni a huszoneves szűz klostromi mindennapjait (és életének végnapjait). S mindezt azért van szükség, mert történetileg is kizárólag mások élettörténetén és személyes vallomásán keresztül, ti. Marcellus fráter elbeszélésén,¹⁹ illetve a tanúvallomásokon keresztül ismerjük Margit életét. Hogy a regény érzékeltetni tudja a legendaszüzsé elbeszélés-szerkezetének keletkezését és sajátosságait, előállítja Jancsi figuráját, s benne összpontosítja az összes szemtanú azon bizonyosságtételét, amely Margit életének szentségét tanúsítja. Szükségtelen tehát Jancsi felnövekedés-történetének bemutatása, hiszen a regénykonstrukciós elv szempontjából nem a személyiségfejlődés elbeszélése a lényeges, hanem az, hogy a gyermeki szemlélet mellett előálljon egy felnőtt férfi szemléletmódja is, amelyen keresztül át lehet szűrni a felnőtt Margit életének eseményeit is.²⁰ Elegendő, ha az elbeszélő annyit mond, hogy „bizony fölemberedett a gyermek” (146.), illetve, hogy a nyolcéves országjárás során a „kertészetben is megoktatták, s könyvkötést is tanult” (145.), miközben elsajátította az írás és olvasás tudományát is (178.). A regény második részének első három fejezete arról szól tehát, hogyan tér vissza Jancsi nyolc év után a szigetre, illetve arról, hogy életében negyedszer hogyan pillantja meg Margitot. Éppen akkor, amikor egy apáca sírja fölött elmondják a *Halotti beszéd és könyörgést*.

S ebben a jelenetben teszi igazán magáévá a regény is azt a szemléletmódot, amely Margit szomorú és szelíd mosolyának gesztusnyelvében nyilatkozik meg. A szigeti klostrom egyik apácája elhunyt. Az apácák, a fráterek és a növendékek a temetésre készülnek. A jelenet a temetési szertartást mutatja be. Ennek keretében idézi fel a regény a *Halotti beszéd és könyörgés* teljes szövegét. A jelenet tehát megpróbálja rekonstruálni egy olyan kontextust, amelyben a legrégebb összefüggő magyarnyelvű szövegművek potenciálisan megszülethetett és elhangozhatott. Felépíti a templombeli szertartás menetét, felidéz egyházi énekeket és szertartásszövegeket, leírja a búcsúztatáshoz kapcsolódó mozdulatokat és tárgyi eszközöket, végigköveti a temetési menet vonulását, elidőzik a gyászolók arcán, elbeszéli a koporsó sírba téételét, végül pedig szó szerint idézi a *Halotti beszédet* úgy, hogy egy fráter szájába adja a szavakat.

A szertartás kontextusának prózanyelvi kifejtése során azonban felmerülnek lényegtelennek, oda nem illőnek, sőt, már-már szentségtörőnek tűnő részletek is. Ezt egyfelől a regény cselekményszövéseinek központi konstrukciós elve követeli meg, vagyis az, hogy az elbeszélő

¹⁹ A regényben is fontos szerepet játszó domonkosrendi Marcellus fráter Margit gyóntatója, aki csecsemő korától és a veszprémi évektől kezdve követte a szűz életét. (Ezt a regény is kiemeli, hiszen Margit korai gyermekkorát csak Marcellus tanúskodásán keresztül lehet előadni: „Én – azt mondja – kicsi gyermekégtől ismerem. Hiszen gyóntatója voltam, hétéves korától kezdve éveken által. Ott voltam akkor is, mikor a királyné bevitte Veszprémbe. Szép gyermek volt, és okos és érzékeny. Kissé lassan fejlődött. Négyéves is volt már, mikor végre tökéletesen beszélt. De akkor aztán hamar fejlődött tovább...” [105.]) A *Margit-legenda* első latin nyelvű változata az 1270-es évek legelejéről Marcellus frátertől származik. Vö. KLANICZAY Gábor: *Előszó*. I. m. 18–21.

²⁰ Éppen ezért a narratív diszkurzus létrehozásakor az elbeszélő következetesen felépít egyfajta távolságot Jancsi világszemléletének módjától. Gyakran olvashatunk olyan egy-két mondatnyi (rendszerint az *akkoriban* szóval kezdődő) megjegyzéseket a szövegben, amelyek tartalmáért Jancsi nem lehet a felelős, s amelyeket a XX. század elejéhez kötött narrátor azért ad elő, hogy megkönnyítse az olvasó tájékozódását a szöveg által felvázolt távoli későközépkori(nak beállított) világban. És persze azért is, hogy valóban eltávolodhasson kissé Jancsi látásmódjától.

mindent Jancsi szemszögéből kénytelen bemutatni. Márpedig Jancsi mindenekelőtt Margitot keresi tekintetével. Alaposan szemügyre akarja venni a már nyolc éve nem látott lányt. Izgatottsága pedig sajátos színt visz a gyászszertartás nem éppen szívet melengető elbeszélésének menetébe:

Jancsi elfogódott szívvel lépkedett a fráterek között, a tésztaként puha úton, a templomba. A királyleány emléke megújult szívében. Azt a belső remegést érezte, amit gyermekkorában, mikor először látta. Megérett elmével se gondolta közönséges halandónak őt. Más az a nő, más! Hiszen a virág is mind a föld szülötte, de ezernyi virág között is mily más a kis alázatos gyöngyvirág! Csupa finomság, csupa titok! Illata semmi más virághoz nem hasonlít, sem a formája. A föld szülötte. De mintha valami ismeretlen világból került volna a földre...

Margitot tehát újra láthatja ma. Talán ugyanabban a kisudvarban, amelyikben vizet nyújtott neki. Az apácák oda temetkeznek. (186–187.)

[...]

Az arca nem volt látható, mert a leány feje-lehajtottan térdelt, s két összekulcsolt kezére hajtotta a fejét. Talán sírt, talán csak hogy így szokott imádkozni? Jancsinak szinte megállt a szíve dobogása.

Gépiesen mormolta a többivel a zsolnárt, és a mise folyamán nem is mert többé odapillantani. Csak a mise vége felé egyszer. Abban az egy pillanatban már az arcát is látta. Megismerte. A szép gyöngye, fehér arc csak valamit hosszabbodott, a szeme pedig teltebb, mélyebben fekete, álla gömbölyűbb. Gyöngyvirág a virágok között!

De milyen más a tekintete, mint gyermekkorában volt! Akkor az a gondtalan ártatlanság, most méla áhítat! (188.)

[...]

Jancsi szeme a királylányt kereste. Meg is találta csakhamar a fehér kendősök között. Kis termetű, mint a többi apáca, és csüggedt fejű. Ahogy egy mozdulatában félrelebben a palástja, látni lehet a karcsúságát. A derekát övező fekete szíjacskát be lehetne fogni egy összetett emberarasszal.

Énekelt a többivel, és lágyan csengő hangja szinte kihallatszott a többié közül: *Az Úrnak jobbjá földmagasztalt engem: nem halok meg, hanem élek tovább.* (189.)

A gyászszertartás elbeszélését tehát lépten-nyomon meg-megszakítja Jancsi kíváncsi izgalmának és figyelemelterelő megdöbbenésének leírása. Ez az eljárás kizökkenti a szertartás-elbeszéléséhez illeszkedő liturgikus hanghordozást, és egy hangsúlyosan perszonális intonációt visz a narrációba. Már-már szentségtöréssé válik a szertartás rendjéből állandóan ki-kizökkenő és a helyes viselkedés szabályait megszegő Jancsi magatartása. Igazán nem illik egy halottbúcsúztatón egy másik ember arcát fürkészni. Márpedig – ismerjük el – minden szertartáson való részvétel során hajlamos az ember ilyesmire...

A szertartás elbeszélésébe beleíródik még egy további oda nem illő részlet is. A szertartást végző, máskülönben is beteges szerzetes, Szikárdusz fráter különösen szenved és izgul a temetés előtt. Egyfelől azért izgul, mert nem tud jól magyarul, mégis neki kell beszédet tartania: „Az nem szép lesz! Az enyim gondolat nem festi jól magyarul” (175.). Így kifejezetten örül, amikor azt tanácsolják neki, hogy a *Halotti beszéd* kész szövegét olvassa fel. Másfelől pedig azért szenved, mert már négy napja náthás: „Mar negy napja ez az istentelen nadha. Adj valami szer. En már rakta rá meleg homu. Semmi nem használja. Hogy megyek én holnap klastromba bele? Hogy temetek én holnap apáca?” (175.). Van valamilyen különösen furcsa gesztus abban, hogy a regényszöveg egy magyarul rosszul beszélő fráter szájába adja a legrégebbi magyar összefüggő szövegemléket... S ennél még különösebb az, hogy a fráter beszédét ráadásul még az orrhang is eltorzítja akkor, amikor „náthásan sóhajtva” (190.) kezd bele a szertartásszövegbe, s így már a „Látjátok, feleim szemtekkel” kezdőmondat is úgy hangzik szájából, hogy „Látjátok, feleim szömötökkel” (190.). Sőt, csak hatványozza a jelenet ilyen különös kidolgozását az, hogy a koratavaszi időben mindenféle más náthás hang is aláfesti a komoly gyászszertartást. A prior miközben „imádságokat sóhajtozott, tüsszentett is közben, és a torkát köszörülte” (187.). A templom visszhangzó terében a szertartás alatt végig „egy leánygyermek köhögése hangzik” (187.), s „a leánygyermek köhögése zavarta a gyászos csöndességet” (188.). Mindeközben a sírdogáló apácák „fehér keszkendővel törölgetik orrukat” (189.) vagy „az orrukat szívogatva könnyeznek” (191.). Tehát az egész jelenet során igencsak emberi, túlon túl emberi hangok törnek

meg a szertartás komoly hangvételét és a gyász csöndjét. Ezt a sajátos és megbocsátható „szentségtörést” manapság is minden szertartás alatt megtapasztalhatjuk.

A Gárdonyi-regény szövege tehát egyfelől úgy avatja „élővé” a *Halotti beszéd és könyörgés* szövegét, hogy létrehozza elhangzásának egy lehetséges gyászszertartási kontextusát. Másfelől a prózanyelvi eljárások olyan különös kitérőkkel zökkennek ki és dúsítják fel a gyászszertartás leírását, amelyek egyfajta szelíd humorral itatják át a komor temetési folyamatot. Az apró szentségtöréseket megvalósító félrenéző tekintetek, kíváncsiskodó pillantások és az emberek gyászmunkáját kifürkésző mozdulatok azért kerülnek a regényjelenet szövegébe, hogy eltereljék a figyelmet a halotról, s az élőket helyezték a középpontba. A szertartás csöndjét és a beszédek monotonitását megzavaró tüszentéseket, köhögéseket, szipogásokat és náthás felsóhajtasokat mind-mind azért írja le részletesen a prózanyelv, hogy ne az elhunyt halálára, hanem az élők esendőségére irányítsa rá a koncentrációt. Így a regényjelenet fel képes erősíteni a *Halotti beszéd és könyörgés*nek azt a figyelemreméltó sajátosságát, amely révén kiderül, hogy az első összefüggő magyarnyelvű szövegemlék nem is annyira a halotról szól, hanem az élőknek állít példát abban a kulcskérdésben, hogy „Kik azok? Mi vagyunk”. A jelenet finom derűtségű kidolgozása ezáltal egy olyan jellegű humort hoz létre, amely igencsak közel áll Margit szomorú és szelíd mosolyában rejlő világszemlélethez. Margit mosolyában egy olyan istenhit nyilatkozik meg, amely nem a büntetéstől retteg és nem a megváltó halálra vár, hanem mindenekelőtt a másik ember életének cselekvő szolgálatára irányul: derűs gesztusában mindig a másik ember iránti határtalan türelem, odafigyelés és gondoskodás mutatkozik meg. A regényjelenetben kidolgozott prózanyelv humora is arra tereli a figyelmet, hogy a halál és a pokol fenyegetésének kitett „munkás világban”²¹ ne csak az esendőséget (vö. „halálnak halálával halsz”), hanem az élet éltetésének és figyelmes gondozásának lehetőségét is felismerjük (vö. „imádjuk”). Ezt éri el a szöveg azáltal, hogy a gyászoló emberek arcát legalább részlegesen egymás felé fordítja (Jancsi kíváncsiskodásában), a halotról szóló beszéd mögé pedig odahelyezi az élet jelenlétét megjelölő emberi szervezet leghétköznapibb állandó moráját (a tüszögést, köhögést, szipogást és sóhajtozást). Ebben a másikra irányuló kíváncsi figyelemben és életmorajlásban Margit szomorú és szelíd mosolya tükröződik vissza. S ezt a humort Gárdonyi és regényművészete teljes megértéssel sajátította el.

²¹ Vö. „Haraguvék Isten, és veté út ez munkás világba bele, es lón halálnak és pokolnak prédája és mind az ű neme” (190).

MELLÉKLET

Gárdonyi Géza

Isten rabjai második rész, harmadik fejezet

Az apácák miséje másnap később volt a barátokénál egy órával is.

A temetésért.

Mert az apáca halála a férfi szerzetnek is gyásza. Testvérek ők valamennyien.

A fráterek hát a székszta után átvonultak az apácák templomába. Az elhunytat mindnyájan ismerték, csak épp hogy Jancsi nem. Jó teremtés volt, kissé irigy, kissé civakodó, de mégis vallásos. Kedvetlen természetének oka bizonyára a betegeskedése volt. Micsoda kórság nehezítette évek óta? Senki se tudta. Orvossal nem közölte a baját, s ha közölte volna is, az akkori orvosi tudomány még a vérkeringést sem ismerte. S ha ismerték volna is a vérkeringést, az apácák pulzusának a tapogatása tilalmas volt. Férfikéz nem érinthette az apácát. Csak az utolsó kenet adásakor a prioré.

Az idő hűvös, napos volt. Gólyák szállongtak a sziget fölött. A bokrok tövén eleven zölddel virult az új fű. Miriádnyi élet sarjadt elő a földből. A levegő is erőt lehel. Csak az apácák harangja hirdetett elmúlást.

Jancsi elfogódott szívvel lépkedett a fráterek között, a térszaként puha úton, a templomba. A királyleány emléke megújult szívében. Azt a belső remegést érezte, amit gyermekkorában, mikor először látta. Megérett elmével se gondolta közönséges halandónak őt. Más az a nő, más! Hiszen a virág is mind a föld szülötte, de ezernyi virág között is mily más a kis alázatos gyöngyvirág! Csupa finomság, csupa titok! Illata semmi más virághoz nem hasonlít, sem a formája. A föld szülötte. De mintha valami ismeretlen világból került volna a földre...

Margitot tehát újra láthatja ma. Talán ugyanabban a kisudvarban, amelyikben vizet nyújtott neki. Az apácák oda temetkeznek.

A prior megállt a templomajtóban, és három novíciusra intett jelölőn a mutatóujjával. A szeme találkozott Jancsi kérlelő szemével, tehát neki is intett.

Az intés azt jelentette, hogy ők négyen ministrálnak majd bent a temetésen.

A koporsó már be volt fedve. A templom hidegében ott térdelt még a két apáca. A barátok megjelenésére azonban fölkeltek a koporsó mellől, és imádkozón összetett kézzel, lehajtott fejjel távoztak be a vasajtón, amely az apácák kórusába nyílt.

Jancsi érdeklődéssel pillantott rájuk. Mind a kettő ráncos képű volt és kicsi, csoszogó járású.

A fráterek a templom hajójában maradtak. Ők öten beléptek a világos ablakú kis sekrestyébe. A szekrényen már oda volt készítve a fekete miseköntös és a diakónusok karinge. Felöltöztek.

A prior közben imádságokat sóhajtozott. Tüszentett is közben, és a torkát köszörülte.

A templom már akkor megtelt néppel, csupa asszony néppel. Egy leánygyermek köhögése erősen hangzott a gót boltozatok öbleiben. Koldusok is ültek a templom pitvarában vagy tízen. Honnan kerültek annyian a szigetre? Azelőtt soha nem járt oda koldus. Jancsi megzördítette a csengettyűt. Az apácák kórusán egy selyem simaságú női hang elkezdte az éneket

Requiem aeternam dona ei domine...

A harmadik szónál már vele énekeltek az apácák, hátat borzongató, vékony női hangon. De a templom belsejében is énekeltek velük: csupa mély férfihang, a barátoké.

Jancsi az oltárlépcső bal felén állt. A csuklya a fején. Felpillantania nem volt szabad. Mégis hát, mikor a misekezdő zsolttárra oldalt fordult a pap felé, Margitnak az imádkozó helyére pillantott. A kórus sűrű rostélya mögül legszélről előföhérlett egy apácafejkendő. Tehát még nincs feketéje, nincs véglegesen beszentalva.

– Miért?

Az arca nem volt látható, mert a leány feje-lehajtottan térdelt, s két összekulcsolt kezére hajtotta a fejét. Talán sírt, talán csak hogy így szokott imádkozni? Jancsinak szinte megállt a szíve dobogása.

Gépiesen mormolta a többivel a zsolttárt, és a mise folyamán nem is mert többé odapillantani. Csak a mise vége felé egyszer. Abban az egy pillanatban már az arcát is látta. Megismerte. A szép gyöngye, fehér arc csak valamit hosszabbodott, a szeme pedig teltebb, mélyebben fekete, álla gömbölyűbb. Gyöngyvirág a virágok között!

De milyen más a tekintete, mint gyermekkorában volt! Akkor az a gondtalan ártatlanság, most méla áhítat!

Mise végén a prior fekete pluvialét öltött magára a sekrestyében. Két ministráns égő viaszgyertyát fogott. Jancsi a tömjéntartót vette elő, egy másik a tömjénezőt. A tömjénezőben benne parázslott a szén.

Befordultak megint a templomba, és a koporsó lábához álltak.

A prior latinul imádkozott, s fölemelte utána a fejét, intésül a kantrixnak. Az apácák sírástól rezgő hangon kezdték rá az éneket:

Subvenite sancti Dei... (Jertek segítségünkre, Isten szentjei! Szálljatok alá angyalai az Úrnak! Karoljátok fel az ő lelkét, és vigyétek a Magasságbeli színe elé!)

A prior közben meghintette a koporsót szenteltvízzel. Aztán egy kanálnyi tömjént vetett a turibulumba. A templomot elárasztotta a nehéz szent illat. Csak a leánygyermek köhögése zavarta a gyászos csöndességet.

Az ének végeztével a prior elimádkozta valamivel bővebben az ének szövegét.

Aztán ismét más ének következett:

Antequam nascerer novisti me... (Mielőtt születtem volna, ismertél engemet...)

Rudolf orvos fölemelte a fejét, és ránézett Jancsi fráterre. A fráter is rácsodálkozott az orvosra.

Később hat apáca lépett elő, köztük Klára szórór is. Felfogták a koporsót, és könnyes szemmel vitték be a vasajtón. A domokos barátok égő gyertyával követték őket. És szólt a zsolnár:

Comfitemini Domino... (Hálálkodjunk az Úrnak, mert jó, örökös az ő irgalmassága...)

A harang megszólalt.

Bent a folyosón szintén égő gyertyákkal csatlakoztak hozzájuk az apácák. A növendék-leánykák voltak vagy ötvenen. Jancsi megismerte köztük Olimpiádesz asszonyt, a királylány volt dajkáját, ívelt szemöldökéről, egyenes hátáról. És hátul megyen, a legvastagabb gyertya lobog a kezében, tehát ő most a priorissa, fejedelemasszony.

A priorisszát az elsárgult arcú, öreg apácák előzik. Vállal magaslik ki közülük egy nagy termetű, nehéz járású, vén apáca, s bókoltat, mint az agg ló.

Valamennyi apácának fekete a kendője a fején és a vállán, s a palástjuk is fekete.

Elöl a fiatal apácák haladnak imádkozó kézzel. Azok mind fehér bőrűek, s nagyobb részt fehér kendősek is. A derekuk egyenes, a járásuk lengő. Egyiknek a keze fején fehéres sebforradás - tán ebharapás nyoma. Egyre alacsonyodik a soruk, s végződik öt-hat éves, gyolcsruhás leánykákban és egy keszeg vállú, fonnyadt szórórban, aki fehér keszkenővel törölgeti az orrát - bizonyára a magisztra.

Jancsi szeme a királylányt kereste. Meg is találta csakhamar a fehér kendősök között. Kis termetű, mint a többi apáca, és csüggedt fejú. Ahogy egy mozdulatában félrelebben a palástja, látni lehet a karcsúságát. A derekát övező fekete szijacsákat be lehetne fogni egy összetett emberarasszal.

Énekelt a többivel, és lágyan csengő hangja szinte kihallatszott a többi közül: *Az Úrnak jobbjá fölmagasztalt engem: nem halok meg, hanem élek tovább.*

A menet lassú lépésekben haladt. A gyertyák lángja fekete füsttel lobogott, viaszillat érzett a folyosón. A királyleány elvegyült a szórórok között.

A kisudvar keleti sarkán már öt gyepes sírhalom domborodott. A hatodik halottat is ott várta a friss földhányás.

Jancsi érdeklődéssel szemlélődött széjjel a kisudvar zöldjén. Néhány levedző orgonabokrocskát látott benne, és egy soványka szomorúfűzfát, amelyre pirosan rügyező vadszőlő kapaszkodott fel a felső gallyakig. A társalgószoba táján meg három kis szalmaszék hevert. Bizonyára itt szoktak varrogatni délutánonként az apácák.

A sirt körülállták.

A prior meghintette szenteltvízzel. Tömjénillatot is árasztott belé.

A nap belesütött a gödör nedves földű mélyébe.

A prior beleakasztotta a hüvelykujját a pluviáléja kapcsába, és náthásan sóhajtott.

– *Látjátok, feleim, szömötökökkel* – kezdte pislogva, de érzékes, gyászos hangon –, *mik vagyunk? Bizony por és hamu vagyunk!*

Mennyi miloszben teremté eleve Isten a mi őszünket, Ádámot, és adotta vala neki Paradicsomot házává. És mind Paradicsomban vala gyümelcsektül mondá neki élnie.

Hogyan tiltotta őt egy fa gyümelcsétől! S mondá neki, mért nem ennék:

– *Bizony ki napon eendöl az gyümelcsétül, balálnak halálával balsz;*

Hallá holtát Adám teremtő Istentől, de feledé. Engede ördög intetének, és evék a tiltott gyümelcsbü. És a gyümelcsben halált evék. És a gyümelcsnek oly keserű vala íze, hogy torkukat megszakasztja vala.

Lám, nemcsak magának, de mind ő fájának halált evék!

Haragvék Isten, és veté őt ez munkás világba bele, es lón halálnak és pokolnak prédája és mind az ő neme.

Kik azok?

Mi vagyunk, ahogy ti is látjátok szömötökökkel. Bizony. És egy ember sem múltatja el ez vermet, bizony mind abhoz járó vagyunk!

Imádjuk Urunk Isten kegyelmét ez lélekért, hogy irgalmazzon úneki, és kegyelmezzen, és bocsássa mind ő bűnét. És imádjuk Szent asszony Máriát, és boldog Mihály arkangyalt, hogy imádjának érette.

És imádjuk Szent Péter urat, kinek adatott hatalom oldálnia és kötnie, hogy oldja meg mind ő bűnét.

És imádjuk mind szenteket, hogy legyenek neki segítői Urunk színe előtt, hogy Isten ő imádságuk miá bolcsássa meg minden ő bűnét, és szabadítsa meg őt ördög üldözététül, és vezesse őt a Paradicsom nyugalmaiba bele, és adjon neki mönnyországha bele utat és mind jóban részt! És kiáltások Urunkhoz háromszor: - Kyrie eleison!

– *Kyrie eleison! Kyrie eleison! Kyrie eleison!* – kiáltották égnék emelt arccal a szerzetesek. Az apácák az orrukat szívogatva könnyeztek. Különösen a vének. Egyik-másik hangosan is sirt. A fiatalja csak vizes szemmel bámult a sírra. A gyermekek olyan szemmel, mint aminővel a rémséges meséket szokták hallgatni.

Egy veréb sebes röpüléssel szállt be a tetőn át az udvarra, de megijedt a sokaságtól: megvergődött a levegőben, s visszatért.

A prior letérdelt:

– *Szerelmes barátim! Imádjunk e szegény asszonyember lelkéért, kit az Úr ez napon ez hamis világ temnöcéből mente, kinek ez napon testét temetjük, hogy Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelébe helybezze, hogy bírságnap jutva mend ő szentjei között jobb felére juttassa és éltesse. És titeket is!*

A szerzet újra Kyrie eleison-t kiáltott. A apácák sírva ölelték át a koporsót, és csókolták meg a födelet. Margit is. Aztán az idősebbik János fráter leszállt Jakab fráterrel a sírverembe. A koporsót az apácák kezéből a két fráter vette át.

Lebocsátották csendesen.